

УДК 930.1(477)(075.8)

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-219-227

А. В. Стахурська-Козоріз

аспірантка Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя,
salo-nastya2014@ukr.net

"Марко" Олександри Білозерської як одна з перших згадок про ляльку-мотанку в українській літературі

У статті розповідається про унікальну згадку про ляльку-мотанку в українській літературі. Своєю ляльку Олександра Михайлівна Білозерська назвала Марком. Вона любила ляльку як свою дитину. Стало відомо, що письменниця мала дві ляльки. Одна – лялька-мотанка-немовля, а інша – мотанка з шитими елементами та вишитою сорочкою. Як визначає автор, через зру в ляльки дівчинка вчиться материнству. Автор аналізує листа Пантелеймона Олександровича Куліша, в якому письменник згадує про цю ляльку. У листі він ляльку називає "леля". Також у роботі розглянуто окремі аспекти стосунків між подружжям. У результаті автор приходить до висновку, що дітьми у подружжі Кулішів стали їхні твори літератури.

Ключові слова: лялька-мотанка, леля, лялька-немовля, лялька-пеленашка, гра, родина.

*"Однією із найдавніших іграшок,
майже такою старою як людство –
загально прийнята та єдино упривілейована
в дитячому світі, є лялька"*
Катерина Метейко

Лялька-мотанка вважається пам'яткою української історії та культури. Ми повинні підкреслити її унікальність, щоб підтвердити цей статус. На жаль, до нас мало дійшло стародавніх ляльок. Однак збереглися відомості, що ще в ХІХ столітті знали таких ляльок. Мета статті показати унікальність ляльки-мотанки на прикладі улюбленої ляльки Олександри Михайлівни Білозерської. Про цю ляльку згадуватиме не тільки сама жінка, але і її чоловік Пантелеймон Олександрович Куліш. Лялька маленької Лесі завжди залишиться її дитиною. Перші та останні материнські почуття майбутня письменниця проявить до своєї ляльки. В обласному історико-меморіальному музеї-заповіднику Пантелеймона Куліша "Ганнина Пустинь"

зберігається дві ляльки, які Леся називала Марком. Історія цієї ляльки цікава та неперевершена. Лялька так і зберігатиметься в скрині Кулішів...

Лялька-мотанка-немовля або інша назва лялька-пеленашка. З одного боку, дана лялька слугувала оберегом для майбутньої дитини, а з іншого, таку ляльку полюбили виготовляти діти, щоб з нею гратися [1]. Дитина намагається повторювати за своїми батьками, як кажуть, імітує "світ дорослих". Нам усім відома гра "дочки-матері". Коли дівчинка піклується про свою ляльку, звичайно, дитина повторює за своєю мамою, таким чином, демонструючи свої материнські почуття. "Сюжетно-ролевые детские игры знакомят кроху с миром людей, их взаимоотношениями и занятиями. В ней дети примеряют на себя разные социальные роли, формируют для себя шкалу ценностей, учатся выстраивать отношения с окружающими" – ось так описує сутність даної гри російська дослідниця Наталія Леньо [2]. Без сумніву, кожна дівчинка в дитинстві гралася в "дочки-матері". Раніше ляльок виготовляли власноруч. Нині дівчатка граються пластмасовими пупсами, однак не забули й про традицію виготовлення ляльок з тканини. Тим часом хоч лялька і змінилася, але залишилося головне – призначення гри [1].

До речі, вчитися доглядати за дитиною дівчинка починає ще в дитинстві, коли грається зі своєю лялькою. Маленьку дитину сповивали в пелюшки. Лялька-немовля схожа на маленьку закутану в пелюшки дитину, і до того ж, немовля часто називають лялькою, саме в цьому і є парадокс значення терміну лялька [3]. У словнику української мови термін "лялька" означає: дитяча іграшка у вигляді фігурки людини. Далі наводиться цитата Якова Щоголева: "Щира і мила, сама з тою лялькою схожа. Граєшся з лялькою ти, моя дівчинка гожа!" [4, с. 579]. Назва лялька-пеленашка використовується тому, що дана лялька закутувалася в пелюшки. Технологія виготовлення ляльки нескладна. До голови ляльки примотується тулуб, який замотується в пелюшку. Лялька-немовля використовувалася для гри, хоча існують згадки, що могла слугувати оберегом дитини [3].

Дослідник народної ляльки Олександр Найден дає характеристику призначення ляльки: "Лялька – річ, яку людина створила і створює для власної потреби. На початковому етапі обряди. Лялька виступала як обрядовий атрибут. Лялька, як річ антропоморфної форми, будучи людиноподібною, уособлюючи людину взагалі й до того ж наділену головними за тих умов людськими функціями, слугувала обрядовим посередником між людиною і природою. Функції ляльки змінювалися – від жертви, божества родючості, символу

шлюбу, хатнього родинно родового символу, дитячої іграшки, ідола, манекена, опудала, етнонаціонального символу, позитивного й негативного кіногероя, секс-символу, монстра, символу ідеї споживацького успіху. Призначення ляльок, які нині створюють в селах жінки похилого віку та бабусі для онуків, – не лише бути дитячою іграшкою, а й стати фактором пригадування забутих дитячих вражень, і водночас виразником ностальгії за тим, що було й чого вже не буде, а також слугувати живою пам'яттю про втрачений світ предкових родинно-родових основ. Лялька є носієм етномісцевих і загальнонаціональних ознак. Лялька не завжди і не скрізь була запитана, створювалася і побутувала. Були часи коли вона виготовлялася масово, однак відомі цілі періоди, коли обходилися без неї" [5, с. 22]. Дані функції могли змінюватися шляхом зміни нових епох та зміни уявлень людини. Ніщо не стоїть на місці, все змінюється, удосконалюється. Ляльку-мотанку Олександр Найден називає традиційною селянською лялькою, яка є не просто іграшкою і навіть не просто лялькою [5, с. 7].

Лялька – це не просто елемент гри, але річ дорога людині. Одного разу Пантелеймон Куліш написав у передсмертному листі: "Я нашел наши венчальные свечи и возьму их с собою. Священный памятник! Я не желал бы оставить его в чьих бы то ни было руках после моей смерти; оскорбительна и сама мысль об этом. Я нашел твою лелю сегодня – и вовсе неожиданно! О Саша! Да будет благословен день нашего знакомства! Много горя испытал я от своего собственного и твоего неразумия, но все же душа моя удовлетворена сознанием, что меня любила и любит такая благородная, такая прекрасная женщина! Боже, избавь нас на будущее время от взаимных огорчений. Возьму с собою и твою лелю. Сердце мое благовеет перед этим памятником любви твоей..." [6, с. 224].

Багато чого поганого за життя сказав своїй дружині Пантелеймон Олександрович, але Олександра Михайлівна продовжувала його кохати. Далі в листі Пантелеймон говоритиме, що знайшов волосся дружини і він зробить з них частину подушечки, та буде возити з собою. Тільки перед смертю видатний письменник почне цінити свою дружину. З листа нам стає зрозуміло, що пам'ятними речами для Куліша були: вінчальні свічки, леля та волосся його коханої Саші [6, с. 224]. Свічки, які запалюють у руках молодят під час вінчання, символізують палання їхніх душ у вірі Господній, а також – чисту і гарячу любов між ними [7]. Вважають, що волосся – джерело певної космічної сили, значить, будь-який вплив на нього може змінити людське життя. Волосся пані Куліш нагадувало б чоловіку про неї [8]. У листі крім двох важливих речей для Пантелеймона: вінчальних

свічок та волосся, згадується "леля" [6, с. 224]. Олександра Михайлівна в дитинстві виготовляла ляльку, схожу на мотанку-немовля. Її брат Василь згадував, що коли Олександрі виповнилося шість років, вона перед образами просила Бога послати їй дитину. А коли цього не сталося, то зробила собі ляльку з матерії і назвала її Марком, змайструвала колісочку і навіть ночами підіймалася до своєї "дитини" [9, с. 444].

В обласному історико-меморіальному музеї-заповіднику Пантелеймона Куліша "Ганнина Пустинь" зберігається в колісці Марко. Також працівниця музею Алла Петрівна Богдан розповідає, що коли Леся повернулася з Конотопа після навчання, вона привезла з собою ляльку. Коли мама Мотрона запитала: "Що це за лялька"? Олександра відповіла: "Мама, невже ти не впізнала? Це ж Марко! Виросла я і виріс Марко". Олександрі Білозерській тоді було чотирнадцять років. Далі Алла Петрівна розповіла технологію виготовлення ляльки. Це була вже не та пеленашка, яку Леся колихала в колісці. Екскурсивод говорила: "Дівчина з полотна зробила ляльку, пошила своїми руками штани, сорочку, зв'язала поясочок. Тут були навіть постолики і брилик. Але до нас часто приїздили діти. Вони гуляють із цією лялькою, знайомляться з нею. Сьогодні ми втратили ці постолики і брилик". Алла Петрівна обіцяла, що в них є майстриня, яка виготовить брилик і постолики, адже йде зима й Марка потрібно вдягнути [10]. Працівники та відвідувачі музею так само цінують та люблять Марка, як колись любила його Олександра Михайлівна. Нарешті, повернемося до листа Пантелеймона Олександровича, мабуть, леля, яку знайшов він – це і є Марко. Цікаво, що письменник захотів, щоб з ним поховали разом і "лелю". Очевидно, даний термін є новим словом введеним самим Кулішем. Ми можемо тільки припустити звідки термін походить. У слов'янській міфології богиню весни звали Леля. Її описували як юну, красиву, грайливу [11]. Можливо, Куліш, знаючи про її грайливість, і називав так ляльки. А може, це він просто скоротив термін "лялька" для зручності. Можливо, Пантелеймон Олександрович хотів впровадити новий термін. Слово "ляля" так і не було впроваджено в українську літературу. Дана лялька була дуже цінною для родини. Очевидно, коли Пантелеймон Олександрович шукав вінчальні свічки, там була і лялька.

Коли Олександрі було п'ятнадцять, вона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком. Пантелеймон Куліш не одного листа відправляв до майбутньої тещі, щоб та дала згоду на їх шлюб. Мотроні не дуже подобався цей хлопець. Вона бачила його запальний характер [6].

"Куліш був пристрасний і нетерплячий, хотів неодмінно домогтися її освідчення. Але не міг. Коли виїжджав від нас для подорожі Київською губернією, просив прийняти його портрет на згадку. Вона взяла і зашарілася. Ручки тремтіли. Полюбувалась ним, здихнула і вернула. Мати на перешкоді. Виїхавши від нас, за ворітьми поламав його й викинув у рівчак", – розповідає в спогадах Василь Білозерський [12].

Однак пані Білозерська бачила, що її донька кохає цього запального юнака. Вона все-таки дала згоду на їх шлюб. 22 січня 1847 року молодята зіграли весілля, у ролі старшого боярина виступив Тарас Шевченко [12]. Не одна Олександра Білозерська, тепер вже Куліш, вміла виготовляти мотанки. Алла Петрівна розповідає, як на весіллі у Кулішів Тарас Шевченко змотав білочку. "Тарас Шевченко показав як із платка робили білки. Він в однієї дівчинки попросив платок, поклав ось його так на стіл, а потім всім показав, що в платочка є три рожки. " – далі оповідач показувала, як крутив оту хустину Шевченко [10]. Два кінці хустинки він згорнув до середини, тоді хустину скрутив до верхнього краю, знову згорнув навпіл, перевернув хустину, а верх заправив до середини. Став тепер Тарас Шевченко крутити хустину і викрутив хвіст. Алла Петрівна продовжила розповідати: "В той дівчинки, що він взяв платок засіпалась губа, покотилася сльоза, бо платка в неї вже не стало. А Шевченко ось так крутив і викрутив: ось хвостик у білочки, ось животик у білочки, а тепер він зав'язав вушка і зробив мордочку. І тепер отримується ось, яка красавиця білка. Коли цю білку побачили мами й бабусі, вони сказали: весілля є весілля, а після будемо робити білку. Наша дівчинка ридає, бо платочка вже не має. А Шевченко говорить: "Не плач дитинко, віддам хустинку". Він бере ось так розв'язує. Хустка не пом'ята. Він віддає її дівчинці" [10]. Богдан Алла Петрівна зазначила, що таку історію розповідали старожили [10]. Документальних підтверджень даній історії немає, але судячи з характеру Шевченка, він любив робити різні фокуси. Боярину ж найбільше запам'яталося виконання разом із молодістю його улюбленої пісні "Ой і зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя". Згадував про це в щоденнику під час заслання через 10 років [13].

"Кулішівське весілля тривало цілий тиждень, – писав брат молоді Микола Білозерський. – Музиканти-жиди в числі п'яти чоловік були домовлені на цілий тиждень. Удень грали для челяді, селян і сторонніх козаків, а вечорами – для панів" [13]. Не дарма матері Олександри не подобався Пантелеймон. У роки подружнього життя став проявлятися на лише його запальний характер, а й пристрась до чужих жінок. Євген Луняк зазначав, що Олександра Михайлівна

тяжко переживала подружню невірність із боку чоловіка. Вона згадувала: "Так, гіркі дні були перебування в Петербурзі... Я не знаю, як я не збожеволіла... Я столи кидала, я бігла неодягнена куди очі дивляться, тільки чоловік якийсь мене утримав. Краще бути божевільною чи дурною, щоб не усвідомлювати всю важкість своїх стосунків... Треба, щоб я була здорова, щоб я дивилася на все сліпо. Щоб бачила і мов би не відчуваю, чую, розумію, а роблю вигляд, що глуха, нечутлива, нічого не розумію і, крім кухні, у мене немає ні серця, ні бажань, ні пристрастей, ні здібностей". У своїх подружніх зрадах Пантелеймон Олександрович буде звинувачувати дружину [14, с. 168].

Чоловік не раз дорікав дружині безплідністю. Іван Корсак у книзі згадує: "Дружино мій, при останній сварці ти дорікнув вельми кривд-но, так болісно і несправедливо дотяв; при сварці мені, як жінці, смертну образу наніс: "Безплідна, немов пустеля... "" [6, с. 235]. Він присікувався і чіплявся так майстерно, що навіть серед лютої зими дружина тікала з дому в одній сукні. Хоч Олександра Михайлівна так і не стала матір'ю, хрещеники називали її "мамою Сашею". Вона любила про когось піклуватися, адже цю любов материнську вона проявляла ще в дитинстві до своєї ляльки Марка. Об'єктом догляду в дорослому віці для Олександри став її чоловік Пантелеймон, на якого вона звернула всю свою велику силу любові [14, с. 170]. У музеї "Ганнина Пустинь" згадують, що в літературу Олександра Куліш спочатку ввійшла під псевдонімом А. Нечуй-Вітер [10]. Такий псевдонім їй вигадав чоловік, про те він не сподобався письменниці. Тоді вона сама вибрала собі псевдонім, по-перше, вона хотіла свою доньку назвати Ганною, по-друге, вона згадала про вічнозелений барвінок, що вміє виживати за будь-яких умов. Чим частіше Ганна Барвінок брала до рук перо, тим яскравіше ставали творчі здобутки [13].

У старості чоловік одумається і попросить вибачення у своєї дружини. В одному з листів він напише: "Неньці моїй святесенькій, її душі невмирущій сю працюю, нею з малечку натхненну, благовіино підношу. Дружині моїй вірнесенькій, що неня мені по своєму образі провокувала, цю працю, нею піддержану, захищену, підпоможену, низенько вклоняючись, підношу" [14, с. 170]. На їх золоте весілля він попросить вибачення за нанесені дружині образи. А вона у відповідь скаже: "Яка я була розумна, що в 15 років вміла оцінити та відрізнити тебе від усіх інших" [14, с. 170].

Отже, лялька-мотанка Марко є унікальною лялькою, якій надавали особливого значення в родині Кулішів-Білозерських. Зростала Олександра Білозерська – і зростав її Марко. Ми знаємо про такі дві

ляльки. Одна мотанка-немовля, а інша мотана лялька з поштитими елементами. Дана лялька це вже більший Марко. Це перша, виявлена нами, згадка про мотанку в українській літературі. У родині Кулішів так і не з'явився свій живий Марко або Ганна. Але подружжя подарувало багато творів для літератури. Ці твори і стали їхніми "дітьми", саме це те, що вони залишили після себе.

Література

1. Лялька-пеленашка. Майбутнім матусям і не тільки. URL: <https://motanky.livejournal.com/7854.html>.
2. Наталия Леньо Сюжетно ролевая игра. URL: <https://vseodetyah.com>.
3. "Лялька-пеленашка" – перша лялька-оберіг для дитини. URL: http://motanka.in.ua/view_cat.php?category=kukla-pelenashka.
4. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980 р. Т. 4. С. 579.
5. Найдено О. Парадокс української ляльки: Українська народна лялька у світлі кроскультурних паралелей та аналогій. Обрядові функції. Конструктивний дизайн. Київ: СтилоС, 2016. 208 с.
6. Корсак І. Перстень Ганни Барвінок: роман. Київ: Ярослав Вал, 2015. 248 с. (Серія "Сучасний Бестселер України").
7. Символом чого є вінчальні свічки та чому молода повинна їх зберегти URL: <https://osoblyva.com>.
8. Які існують прикмети про волосся. URL: <https://rivne1.tv/news/70077-yaki-isnyuyut-prikmety-pro-volossya>.
9. Ганна Барвінок. Збірник. До 170-річчя від дня народження / авт. тексту В. Шендеровський. Київ: Рада, 2001. 556 с.
10. Богдан А. 1959 р. н., х. Мотронівка, Борзнянський район, науковий співробітник обласного історико-меморіального музею-заповіднику Пантелеймона Куліша "Ганнина Пустинь" (інтерв'ю записано Козоріз А. 05.10.2019 р., зберігається в архіві автора).
11. Славянская Богиня Леля – Богиня Весны. URL: <https://xn--80aejvmtu5h.xn--80aswg/boginya-lelya/>.
12. Ганна Барвінок: Як мені не збожеволіть! Життя та кохання дружини Куліша. URL: culture/2486467-ganna-barvinok-ak-meni-ne-zbozevolit-zitta-ta-kohanna-druzini-kulisa.html.
13. Гандзій О. Ганна Барвінок віддала вінчальну квітку Тарасові Шевченку. *Газета по-українськи*. 2018. п'ятниця, 4 травня. С. 4–6.
14. Луняк Є. Минуле України в романтичних історіях. Ніжин: Міланік, 2007. 328 с.

Referenses

1. *Lialka-pelenashka. Maibutnim matusiam i ne tilky [Doll-pelenashka. Not only to future moms]*. URL: <https://motanky.livejournal.com/7854.html> [in Ukrainian].
2. *Natalya, L. Siuzhetno rolevaia yhra [Plays a role-playing game]*. URL: <https://vseodetyah.com> [in Russian].

3. "Lialka-pelenashka" – persha lialka-oberih dlia dytyny ["Doll-pelenashka" - the first doll-charm for the baby]. URL: http://motanka.in.ua/view_cat.php?category=kukla-pelenashka [in Ukrainian].
4. Bilodid, I. (Eds.). (1970 – 1980). *Slovnnyk ukraïnskoi movy: v 11 tt. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]*. Kyiv: Naukova dumka
5. Naiden, O. (2016). *Paradoks ukraïnskoi lialky: Ukraïnska narodna lialka u svitli kroskulturnykh paralelei ta analohii. Obriadovi funktsii. Konstruktivnyi dyzain [The paradox of the Ukrainian doll: Ukrainian folk doll in the light of cross-cultural parallels and analogies. Ritual functions. Constructive design]*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Korsak, I. (2015). *Persten Hanny Barvinok [Hanna Barvinok's Ring]*. Kyiv [in Ukrainian].
7. *Symvolom choho ye vinchalni svichky ta chomu moloda povynna yikh zberehty [A symbol of what wedding candles are and why a bride should keep them]*. URL: <https://osoblyva.com> [in Ukrainian].
8. *Yaki isnuïut prykmety pro volossia [What are the signs of hair?]* URL: <https://rivne1.tv/news/70077-yaki-isnuïut-prikmeti-pro-volossya> [in Ukrainian].
9. Shenderovskiy, V. (2001). *Hanna Barvinok. Zbirnyk. Do 170-richchia vid dnia narodzhennia [Hanna Barvinok. Collection. To the 170th birthday]*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Bohdan A. 1959 r. n., kh. Motronivka, Borznianskyi raion, naukovyi spivrobotnyk oblasnoho istoryko-memorialnoho muzeiu-zapovidnyku Panteleimona Kulisha «Hannyna Pustyn" (interviu zapysano Kozoriz A. 05.10.2019 r., zberihaietsia v arkhivi avtora).
11. *Slavianskaïa Bohynia Lelia – Bohynia Vesni [Slavic Goddess Lelya – Goddess of Spring]*. URL: <https://xn--80aejmu5h.xn--80aswg/boginya-lelya/> [in Russian].
12. *Hanna Barvinok: Yak meni ne zbozhevolit! Zhyttia ta kokhannia druzhyny Kulisha [Hanna Barvinok: How can you not make me mad! Life and love of Kulish's wife]*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2486467-ganna-barvinok-akmeni-ne-zbozevolit-zitta-ta-kohanna-druzyni-kulisa.html> [in Ukrainian].
13. Handzii, O. (2018) *Hanna Barvinok viddala vinchalnu kvitku Tarasovi Shevchenku [Hanna Barvinok gave the wedding flower to Taras Shevchenko]* *Hazeta po-ukraïnsky – Newspaper in Ukrainian*, piatnytsia, 4 travnia. 4–6.
14. Luniak, Ie. (2007) *Mynule Ukraïny v romantychnykh istoriakh [The past of Ukraine in romantic stories]* Nizhyn [in Ukrainian].

A. V. Stakhurska-Kozoriz

postgraduate student of the Nizhyn State Gogol University, salo-nastyia2014@ukr.net

Oleksandra Bilozerska's "Marko" as one of the first mentions of a doll-motanka in Ukrainian literature

The article tells about Olexandra Bilozerska's doll-motanka. Doll-motanka is considered a jotting of Ukrainian history and culture. We need to emphasize its uniqueness to confirm this status. Unfortunately, we don't have enough ancient dolls. The author investigated two dolls that Mrs. Lesia had. One is a baby doll-motanka and the other is a doll-motanka with embroidered elements and embroidery. These dolls are stored in Panteleimon Kulish

Regional Historical Memorial Museum "Gannina Pustyn". She dreamt of becoming a mother from an early childhood. Olexandra made a doll and a cradle when she was little. She cared for the doll as a real baby. The author claims that the girl learns to take care for her baby by playing dolls. Olexandra Mykhailivna called her doll Mark. The author describes that earlier dolls were made by hands. The girls are playing with plastic dolls now, but they have not forgotten the tradition of making dolls with fabric. Meanwhile, though the doll has changed, the main purpose of the game remains.

We suppose that Panteleimon Olexsandrovych Kulish mentioned in this letter exactly about Marko's doll. Kulish called the doll "lelia". The author assumes that this word was introduced by Kulish. The term may have come from the goddess Lessia. This doll was very important for Olexandra. This is the first mention of a doll-motanka in literature. It is described in details in the article. The author also mentions the case when Taras Shevchenko made a squirrel with a handkerchief at Kulish wedding, with lasted for a whole week. The work also deals with the relationships between spouses. In the literature Olexandra Mykhailivna Bilozerska-Kulish was included as Hanna Barvinok. The more Hanna Barvinok took the pen, the brighter the creative achievements became. The couple didn't have children. As a result, the author concludes that the works of literature have become their children.

Key words: *doll-motanka, lelia, doll-baby, doll-pelenashka, game, family.*